

Tidsskriftet Fønix, Årgang 2017, s. 288–320

De danske nadverritualer og salmer efter reformationen

Kristoffer Garne, sognepræst, cand.theol.

Dette værk er licenseret under en Creative Commons Kreditering-IkkeKommerciel-IngenBearbejdelse 2.5 Danmark Licens.

Tidsskriftet Fønix
www.foenix1976.dk
ISSN 2446-175X

De danske nadverritualer og -salmer efter reformationen

Som nybapt sognepræst, der er sat til at varetage søndagens gudstjeneste, oplevede jeg en stor utilfredshed med at anvende Ritualbogens nadverritual b, som menigheden havde været vant til. Både teologisk på det tekstlige plan og æstetisk ift. gudstjenestens sammenhæng er det min erfaring, at det både er uhistorisk og i praksis fungerer dårligt og usammenhængende med den øvrige gudstjeneste (også der, hvor det kommer til sin ret med de flotte messetoner). Denne utilfredshed er jeg ikke den første, der har oplevet, og som så mange andre for tiden har jeg søgt at finde en (midlertidig) bedre løsning, så godt jeg kunne, og fået den godkendt hos menighedsråd og biskop. Det vil jeg vende tilbage til som afslutning på denne artikel.

Imidlertid skal man aldrig, og slet ikke i kirken, gøre noget nyt uden at have set sig tilbage først. Derfor vil jeg i det følgende gennemgå den danske kirkes nadverritual, som det har set ud fra og med reformationen og frem til i dag. Jeg er ikke her interesseret i nadverens teologi eller den lutherske nadverlære som sådan, men i nadver*liturgien*, sådan som den har været foreskrevet i de danske ritual- og alterbøger. Og salmebøger, for eftersom den danske reformationsgudstjeneste er en salmesangsmesse, så er salmesangen en integreret del af nadverliturgien, som uden de salmer, der traditionelt knytter sig til den, kan forekomme yderst fattig i sammenligning med traditionens og andre kirkesamfunds mere liturgisk udviklede nadverritualer.

Jeg gennemgår de danske nadverritualer, sådan som de ser ud i ritual-, alter- og salmebøger fra Kirkeordinansen 1537/39 til og med Salmebogen 2003. Til slut kigger jeg på nogle af de alternative nadverliturgier, som er lagt frem de senere år, inkl. mit eget forsøg. Jo mere vi nærmer os vores egen tid, jo mere tillader jeg mig at kommentere på det fremlagte materiale. Jeg bedriver nu engang teologi, fordi der skal holdes gudstjeneste på søndag.

En indledende bemærkning: Jeg forbigår i det følgende i vid udstrækning nadverliturgiens forbindelse med indledende offergang og forudgå-

ende skriftemål. I lang tid både før og efter reformationen var forudgående skriftemål en forudsætning for at gå til alters, ligesom spørgsmålet om, hvem der var værdige til at få adgang til sakramentet, var et vigtigt spørgsmål i mange århundreder. Det er for mig at se kun godt og rigtigt, at nadveren er blevet løsnet fra sin forbindelse til skriftemålet. Men med løsningen af båndet mellem nadver og skriftemål er vi til gengæld blevet efterladt i tvivl om, hvor syndernes forladelse tilsiges den enkelte. Det er et af springende punkter i fortolkningen af nadverliturgien, som jeg forhåbentligt får kastet lidt lys over i løbet af denne artikel.

Jeg prøver så vidt muligt blot at fremlægge materiale og holde mig til ordlyden i de tekster, jeg gennemgår, hvilket også betyder, at jeg er tilbageholdende med at komme med for bastante tolkninger af materialet – også ud fra den forvisning om, at liturgi dårligt lader sig tolke for bastant, fordi det altid indgår i en større sammenhæng, som vi er afskåret fra at kunne studere.¹

Det reformatoriske nadverritual

Reformationen betød, at både vin og brød nu blev rakt til menigheden, som det f.eks. illustreres på Lucas Cranachs berømte altertavle i Wittenberg. Martin Luthers første reform af nadverritualet i *Formula Missae* fra 1523² gik i al væsentlighed ud på at komme den tanke til livs, at nad-

- 1 Indledende bibliografiske bemærkninger: En egentlig samlet dansk liturgihistorie foreligger ikke. Artiklen her bygger på studier af officielle, udgivne kilder til den danske liturgi. Hvis ikke der nævnes en udgave, bruger jeg førsteudgaven. Der findes en del oplysninger og videre henvisninger i de to bind *Liturgisk håndbog*, udg. Christiansen & Brinth (Anis 2007), og i Søren Sørensen, *Kirkens liturgi* (Wilhelm Hansen 1969). For oldkirkens og middelalderens vedkommende henvises til Bent Flemming Nielsen, *På den første dag. Kirkens liturgi. Oldtid og middelalder* (Eksistensen 2017). En fremstilling af den reformatoriske liturgi og lovgivningen frem til 1840 findes i C.E. Engelstoft, *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets historie i Danmark* (Reitzel 1840), der blev udgivet ifm. med Biskop Mynsters forkastede forslag til en ny liturgi. Se også mit forsøg på en særdeles kort liturgihistorie i *Den lutrede streng. Grundtvigs og Luthers salmer* i Fønix (2017), s. 257ff samt flere af bidragene i Kirsten Busch Nielsen (red.), *Nadver og folkekirke* (Anis 2002). Tak til Nils Holger Petersen og Bent Flemming Nielsen for konstruktive kommentarer.
- 2 Martin Luther, *Weimarer Ausgabe* bd. 12, s. 205ff.

verens brød og vin forvandlede (transsubstantiation) til Jesu Kristi le-geme og blod, som præsterne derefter frembar som et offer til Gud. Derfor fjernede han messens *kanon*, de traditionelle 12(11) bønner, hvori tanken om forvandling og offer var udtrykt. Tilbage stod de (musikal-ske) liturgiske led, som vi kender i dag fra den udvidede nadverliturgi i ritual c. Luthers ritual så ud som følger: Sursum Corda ("Opløft jeres hjerter"), en forkortet præfation (nadverbøn), indstiftelsesord, Sanctus (helligsangen), Benedictus ("velsignet være han..."), fadervor, fredshilsen, Agnus Dei ("O du Guds lam") under uddelingen, lovprisning og velsignelse.

Senere i 1526 udgav Luther *Deutsche Messe*,³ som er et oplæg til en tysksproget gudstjenesteordning, hvor de liturgiske led fra den latinske gudstjeneste i vid udstrækning er blevet erstattet af salmer på moders-målet. Luther lægger, ligesom Den Augsburgske Bekendelse (1530, arti-kel 7) op til en stor grad af frihed – men næppe frihed for den enkelte præst til at eksperimente – i forvaltningen af gudstjenesten. Som nad-verliturgi foreslår han følgende: Parafraze af fadervor og en pædagogisk formanig om nadveren, indstiftelsesordene med opløftelse af brød og vin, salmesang under uddelingen, afslutningskollekt og den aronitiske velsignelse. Hermed forsvinder hele den gamle eukaristiske indledning fra oldkirken og middelalderens nadverritualer. Luther skriver dog, at man på særlige festdage må blive ved med at bruge latinske led og san-ge, indtil der er nok tyske sange at bruge.

Det er denne linje fra *Deutsche Messe*, som bliver bestemmende for den reformatoriske gudstjeneste i Danmark. *Kirkeordinansen 1537/39*⁴ ordner nadverliturgien på følgende måde efter Luthers forslag: Først en fri formanig om sakramentet, derefter fadervor, indstiftelsesordene med opløftelse, tavs uddeling (altså uden uddelingsord til hver enkelt) med salmesang, kollekt og den aronitiske velsignelse.

Den nærmere udfoldelse af den gudstjenesteordning, som Kirkeordi-nansen bestemmer, sker med Alterbogen 1556,⁵ Thomissøns salmebog

3 Martin Luther, *Weimarer Ausgabe* bd. 19, s. 72ff.

4 Martin Schwarz Lausten (udg.), *Kirkeordinansen 1537/39* (Akademisk For-lag 1989), s. 171ff.

5 Lis Jacobsen (udg.), *Peder Palladius' Danske Skrifter* bd. 3 (Universitets-Jubilæets danske Samfund 1916-18), s. 307ff.

1569⁶ (som afløser tidligere salmebøger) og Niels Jesperssens *Graduale* 1573.⁷ Den indledende formanings, som ifølge Kirkeordinansen og Luther kunne være mere eller mindre frit formuleret, bliver på en synode i 1540 stadfæstet som en fast form, der trykkes i Alterbogen under skærtorsdag og lyder sådan her:

Paa det kærteste venner Christi, at i rettelige oc verdelige kunde anamme det Høyverdige Sacramente/ da bør eder disse tho ting her besønderlige at vide/ som er hvad i skulle tro oc gøre. Disse ord Christus sagde/ Det er mig Legem/ som giffvuis for eder/ Item det er mit Blod/ som udgydis for eder til Syndernis forladelse/ skulle i fuldkommelige tro saa at vere i sandhed/ at Jesus Christus er der selff til stede med sit Legem oc Blod i Sacramentit efter Ordsens lydelse. Der nest skulle i ocsaa tro af Christi Ord/ Til Syndernis forladelse/ at Jhesus Christus stenckte eder sit Legem oc Blod til en stadfestelse/ pa alle eders Synders forladelse. Paa det siste skulle i oc gør Christi befaling fyllist der som hand saa biuder eder sigendis. Tager hen og æder det/ Item dricker alle her aff/ Item dette gøre i min hukommelse. Thi hand haffver giffvit oss sit Legem oc Blod at æde og dricke til Syndernis Forladelse/ oc der hoss ihukomme hans hellige Død oc Pine. Der saare/ naar i saa tro disse Christi ord oc gøre effter denne hans befaling/ saa ere i ret prøffvede/ som Paulus siger/ oc verdelige kunde æde Christi Legeme oc dricke hans Blod til eders Synders forladelse. Der til giffve eder Gud Fader sin naade ved samme Jhesum Christum vor Herre/ oc der om ville wi bede sigendis af hiertet/ Fader vor du som.

Det kunne af denne tekst se ud til, at formaningen gik direkte over i fadervor, men af Kirkeordinansen fremgår det, at fadervor skal messes, ligesom der i alterbogen trykkes noder til fadervor (uden den afsluttede lovprisning: ”thi dit er riget...”). Begge dele har formentligt fundet

6 Hans Thomissøn, *Den danske Psalmebog* 1569, faksimileudgave (Samfundet Dansk Kirkesang 1997).

7 Niels Jesperssøn, *Graduale* 1573, faksimileudgave (Samfundet Dansk Kirkesang 1986).

sted. Men det er under alle omstændigheder værd at lægge mærke til, at Luthers forslag om en fri parafrase over fadervor ikke er blevet fulgt, idet formaningen helt og holdent koncentrerer sig om indstiftelsesordene og den rette forståelse af nadveren. Fadervor bliver derimod motiveret som en bøn, hvori der bliver bedt om Guds nåde til det, der skal ske i nadveren, og som er forklaret i det foregående. Bønnen bliver, uanset sin ordlyd, så at sige forankret i nadverens sakramente, og bønnen om det daglige brød og forladelse af skyld går altså på nu på nadveren, som skal modtages.

Det er værd at lægge mærke til tre ting i formaningen her: For det første forestillingen om den værdige modtagelse, for det andet koncentrationen omkring ordet og troen og for det tredje forklaringen af syndernes forladelse.

Hvad angår det første punkt, så kræves der viden, tro og handling til den rette modtagelse af sakramentet, og hele formaningen motiveres som en sikring af, at det går værdigt for sig. Forestillingen om den værdige nydelse og prøvelsen stammer fra 1 Kor 13,27-28, som der da også alluderes til.

Hvad angår det andet punkt, så retter formaningen menighedens opmærksomhed mod ordenes lydelse og troens modtagelse af dem som sande: Det er Kristi ord, der skal høres og tros ”efter Ordsens lydelse”, og det er i kraft af dem, at han selv er til stede med sit legeme og blod i sakramentet, og at hans blod udgydes til syndernes forladelse. Når menigheden tror ordene, sådan som de lyder, og gør derefter, så kan legemet og blodet spises til syndernes forladelse.

Hvad angår det tredje punkt, så er der, så vidt jeg kan se, en vis tve-tydighed i beskrivelsen af syndernes forladelse: Først står der, at Jesus gav sit legeme og blod til en stadfæstelse af syndernes forladelse, dernæst står der, at legemet og blodet spises og drikkes til syndernes forladelse, og at Jesu død og pine derved kommer i hu, og tredje gang står der bare, at legemet og blodet spises og drikkes til syndernes forladelse. Men en for håndfast påpegning af, hvor syndsforladelsen sker, er måske heller ikke muligt eller ønskeligt i kraft af den tvetydighed, som også ligger i indstiftelsesordene selv, som i Alterbogen lyder: ”Dette er det ny

Testamentis kalck i mit blod det so blifver udgydet for eder til syndernis forladelse”.

Mens indstifelsesordene lyder, skal præsten tage først brødet og derefter kalken og opløfte det for menigheden. Kirkeordinansen foreskriver så tavs uddeling, fordi det allerede er blevet tydeligt sagt for alle i indstifelsesordene, at brødet er Jesu Kristi legeme og vinen hans blod, men allerede i 1540 bliver det igen tilladt med uddelingsord,⁸ selvom alterbogen ikke bringer en tekst dertil.

De reformatoriske nadversalmer

Kirkeordinansen foreslår, at der under uddelingen synges ”Jesus Christus er wor salighed”, som er en dansk oversættelse af Luthers nadversalme ”Jesus Christus unser Heiland”, ”eller noget andet saadant”, og Thomissøns salmebog udvider forslagene med bl.a. ”O Guds Lam”. Det understreges begge steder, at sangen skal holde op, så snart nadveren er uddelt. Gradualet 1573 er mere præcis i sin angivelse af nadversalmerne. Først synges ”O Guds lam” tre gange med vekslende afslutningslinje således:

O Guds lam wskyldig/
paa Kaarssit var slactet/
din Fader varst du lydig/
Ihvor du var foractet/
all Synd haffver du borttagit/
ellers var wi fortabit.

1. Forbarme dig offver oss O Jesu...
2. Miskunde dig offver oss o Jesu...
3. Giff oss din fred O Jesu.

Ganske vist betød reformationen en afsked med nadverliturgiernes offer-sprogbrug og messen forstået som en fortjenstfuld offergerning, men det betyder ikke en afsked med den offertankegang, som findes i Biblen, og som fortolker Jesu korsdød som et stedfortrædende sonoffer for menneskets synd. Uden offertankegangen bliver Johannes Døberens udsagn om Jesus, som salmen er baseret på, meningsløst: ”Se dér er Guds lam,

⁸ Se Engelstoft, *Liturgiernes eller Alterbogens og Kirkeritualens historie i Danmark*, s. 272f.

som bærer verdens synd” (Joh 1,29). Hvordan dette offer så fortolkes, og hvordan det hænger sammen med nadveren, er en helt anden sag.⁹ Men det er afgørende liturgisk, at salmen først kommer her, som kommunionssalme, mens nadveren nydes. En mulig fortolkning kunne være denne: *i nadvermåltidet* kommer det i hu og bliver derved aktuelt, at Jesus ofrer sig som det lydige Guds lam, som slagtes og borttager vores synd, hvorved han er barmhjertig og skænker menigheden fred, som de afsluttende linjer beder om.

Er uddelingen endnu ikke færdig efter denne salme, må der synges endnu en, og her anfører Gradualet så Luthers nadversalme, som både Kirkeordinansen og salmebogen nævner. Den anføres her til venstre i den form, som den havde i 1569, og som den bibeholdt, indtil den røg ud i 1700-tallets sene salmebøger. Til højre anføres den form, som den fik i 1800-tallet, og som den stadig har i den nuværende salmebog (DDS 461):

<p>1. Jesus Christus er vor salighed/ som fra oss tog Gud Faders vrede/ met sin pine oc hellige Død/ frelste hand oss fra Helffvedis nød.</p> <p>2. At wi aldrig det forgæde/ Gaff hand oss sit Legem at æde Som er skjult udi Brødsens skin/ Oc at dricke sit Blod i Vin.</p> <p>3. Hvem aff denne kaast vil æde/ Sit hjerte oc sin sag hand ey forgæde/ Hvem wuerdig her til gaar For Liffvit den evige Død hand faar.</p> <p>4. Thi skalt du Gud Fader prise/ At hand dig saa vel vilde spise/ Oc hand for dine Synders lyst/ I Døden sin Søn haffver giffvet vist.</p>	<p>1. Jesus Kristus er til stede! Han fra os har vendt Guds vrede; med sin pine, med sin død fri'r han os fra evig nød.</p> <p>2. At det os i hu skal blive, vil sit legem han os give skjult i disse brød så små, og i vin hans blod vi få.</p> <p>3. Men før gaven vi tør tage, må vort hjerte vi ransage; thi hvo hid uværdigt går, døden her for livet får.</p> <p>4. Først skal vi Gud Fader prise for den dyre Himmel-spise; thi sin Søn til kors og død gav han for, hvad vi forbrød.</p>
--	--

9 Se hertil de engelske artikler i Regin Prenter, *Theologie und Gottesdienst* (Aros 1977), især s. 195ff.

<p>5. Saadan naade oc Barmhertighed Søger it Hierte i stort arbeyd. Est du Karsk saa bliff her fra/ At u skalt icke Fordømmelsen faa.</p> <p>6. Du skalt nu bliffve i stadige tro/ Da faar du naade miskund oc ro Aff denne kaast/ han haffver giffvit Oss Arme/ til det evige Liff.</p> <p>7. Hand siger selff/ kommer i Arme/ Jeg vil offver eder forbarme/ Ingen Læge haffve de Karske behoff/ Hans konst er dem en spot oc wro.</p> <p>8. Vilde du med dine gierninger fange/ Oc i Himmelen for dem indgange/ Da vaar min pine oc Død ey fyllist/ For du dig selff din Salighed est.</p> <p>9. Tror du fast aff hjertens grund/ Oc bekiender det met din Mund/ Saa est du ret gantske vel skicket/ Oc denne kaast din Siel vedereqveger.</p> <p>10. Denne fruct kande ey heden være/ Brødre oc Søstre skal du ære/ Met din penning gods og jord Der met dem hjælp som Gud haffver budit.</p>	<p>5. Så til hjerte ret os tage, at Guds bord er for den svage, som af synden trykkes ned, og som selv ej trøst sig ved.</p> <p>6. Selv han siger: Kom, du arme, thi nu vil jeg mig forbarme; er du karsk, da lad det stå, at ej ilde det skal gå!</p> <p>7. Kan du selv afhjælpe nøden, hvorfor gik da jeg i døden? Kan du nå det uden mig, gælder dette bord ej dig.</p> <p>8. Tror du ret af hjertegrunden og bekender det med munden, da er du beredt helt vel, da får føde her din sjæl.</p> <p>9. Denne frugt dog her må kendes: at din kærlighed nu tændes til din broder mer og mer; gør mod ham, som her dig sker!</p>
--	---

Salmen er optaget af den værdige nydelse på en måde, der på afstand kan forekomme meget voldsom, især når man betænker, at salmen syn- ges, *mens* nadveren nydes. Det må have været forbundet med en vis ængstelse at nyde nadveren med de ord klingende i ørerne, og med det in mente er det måske ikke så svært at forestå, at det forudgående skrif-

temål er nødvendigt – bl.a. som et middel til at befri samvittigheden for skrupler om den værdige hhv. uværdige nydelse af nadveren.

Foruden fremhævelsen af dette aspekt og understregningen af, at man kan spise og drikke sig til dom (jf. 1 Kor 11,29) følger salmen også nogle nye betydninger til nadveren, som ellers ikke kommer eksplicit til udtryk i liturgien. Det gælder forestillingen om soningen af Guds vrede og frelsen fra helvede (str. 1), delagtigheden i det evige liv (str. 6 i 1569), understregningen af udelukkelsen af gerningsretfærdighed (str. 8/7), bekendelsen med munden som en del af ritualet (str. 9/8) – udtrykt i sang – og endelig at nadveren må føre til troens frugter i form af almisse (str. 10/9), hvilket i øvrigt er et vigtigt aspekt ved nadveren allerede fra den tidlige kirke (jf. fx Justins *Første Apologi* 67).¹⁰

Gradualet foreskriver, at der efter uddelingen skal synges en dansk oversættelse af Luthers 'nadvertakkesalme', "Gud være loffvit altid og benedidet". Den ryger, som så mange andre af Luthers salmer, ud i løbet af 1700-tallet. I Gradualet lyder den sådan her:

1. Gud være loffvit altid oc benedidet/
 som oss selff haffver bespiset/
 Met sit Legem oc met sit Blod/
 det giffve oss Herre gud til gode/
 Kyrieleison
 Herre ved dit hellige Legem/
 det som aff din Moder Maria kom/
 dit hellige Blod oc din død/
 hjælp oss Herre aff all vor nød.
 Kyrieleison.

2. Dit hellige Legem er for oss giffvit
 I døden /at wi skulle leffve.
 Ingen større gave kunde hand os skencke/
 Der met wi hannem oc hans Død betencke.
 Kyrieleison
 Kjerlighed/ O Herre/ dig saare tvingit haffver/
 At dit Blod ey offver oss klaffver/
 Som betalede all vor skyld/

10 Justin, *Apologier*, ovs. Henrik Pontoppidan Thyssen (Aarhus Universitetsforlag 1996), s. 105.

At oss Gud er vorden huld.
Kyrieleison.

3. Gud i alle gaffver oss vil velsigne/
At wi paa hans vey skulle bliffve
I ret Kierlighed oc brøderlige tro.
At den Mad kommer os icke til wro.
Kyrieleison.
Herre met din Aand os aldrig forlad/
Men lad oss dig paakalde i allen stad/
At din arme Christenhed
Maa leffve i fred oc Samdrectighed.
Kyrieleison.

”Benedide” er en dansk form af det latinske *benedicere*, som betyder at velsigne (men på dansk kan man ikke velsigne Gud). Gud lovprises og takkes for nadveren, og indimellem lyder den latinske gudstjenestes *Kyrie eleison*, græsk: ”Herre, forbarm dig over os”, der også lyder i gudstjenestens begyndelse, som en stadig bøn. I tredje strofes sidste halvdel bedes om, at menigheden altid må påkalde Herrens Ånd og leve i fred og samdrægtighed. Denne dobbelthed af tak og bøn kommer også til udtryk i den kollekt, som Luther skrev til *Deutsche Messe*, som afslutter nadverhandlingen, og som i omarbejdet form endnu står der i dag. I Alterbogen 1556 lyder den sådan her:

Wi tacke dig Herre Almectigste Gud/ at du met disse salige
gaffver haffver oss vederquet/ Nu bede wi din barmhertig-
hed/ at du lader denne samme gaffve oss ret becommis/ til
vor Troes styrckelse paa dig/ oc til en brendendis kærlighed
imellem oss indbyrdis/ for din Søns Jhesu Christi vor Herris
skyld/ Amen.

Her tolkes nadveren som et måltid, der vederkvæger, altså forfrisker og giver styrke, og der bedes om, at denne vederkvægelse styrker troen og gør den indbyrdes kærlighed brændende. Nadvermåltidets virkning, om man så vil sige, er altså styrkelse af troen og kærlighed. I denne bøn spiller syndsforladelse ingen rolle.

Nadverhandlingen afsluttes definitivt med den aronitiske velsignelse, som Luther indførte til gudstjenestebrug, og som i Alterbogen lyder så-

dan her: ”Herren velsigne dig og bevare dig/ oc ver dig Naadig/ Herren læthe sit Aasivn paa dig oc giffve dig fred”, altså uden den triadiske struktur, som vi ellers kender. Den er dog tilbage i Thomissøns salmebog, med ansigt/åsyn, som vi kender det i dag. Det ser ud til, at velsignelsen på dette sted er tæt knyttet til nadverhandlingen og ikke er et selvstændigt led i sin egen ret, for efter velsignelsen skal præsten bede en kort bøn for sig selv, fastslår Kirkeordinansen, og af Alterbogens tekst til en bøn fremgår det, at det er en yderligere tak for nadveren. Altså er velsignelsen, som også fadervor, forankret i nadversakramentet, sådan at det, der gives velsignelse til, på en måde bestemmes af den forudgående kollektbøn.

Det udvidede reformatoriske nadverritual på latin

Kirkeordinansen fastsætter, at der på de store højtider (jul, påske, pinse, trinitatis søndag) kan bevares og bruges en udvidet liturgi med de latinske led. Denne liturgi udfoldes nærmere i Gradualet. Jeg aftrykker her teksten fra juledag til venstre med en dansk oversættelse til højre. Liturgien angives til at begynde med som en vekselsang mellem præst og degn:

<p>Dominus vobiscum Et cum spiritu tuo Sursum corda. Habemus ad Dominum. Gratias agamus Domino Deo nostro. Dignum et iustum est. Vere dignum et iustum est æquum et salutare, Nos tibi semper et ubique gratias agere, Domine Sancte, Pater omnipotens, æterne Deus. Quia per incarnati verbi mysterium, vova [sc. nova] mentis nostræ oculis lux tuæ claritatis infulsit. Ut dum visibilter Deum cognoscimus, per hunc in invisibilium amorem rapiamur. Et ideo cum angelis et archangelis, cum</p>	<p>Herren være med jer Og med din ånd. Opløft jeres hjerter. Vi har [vendt dem] mod Herren Lad os takke Herren vor Gud Det er værdigt og ret. Det er i sandhed værdigt og ret og til frelse, at vi altid og alle vegne takker dig, Hellige Herre, almægtige Fader, evige Gud. For ved det inkarnerede ords mysterium har en ny stråle af din herlighed vist sig for vor sinds øjne, så vi, idet vi kender Gud synligt, kan blive båret mod kærlighed til de usynlige ting. Derfor vil vi nu, med engle og ærkeengle,</p>
--	--

<p>thronis et Dominationibus, cumque omni militia coelestis exercitus Hymnum gloriae tuæ cantimus, sine fine dicentes Sanctus. Esaia: 6 Sanctus. Sanctus. Sanctus. Dominus Deus Sabaoth. Pleni sunt Coeli et Terra gloria tua. Psal: 118 / Matth: 21 Hosanna in excelsis. Benedictus qui venit in nomine Domini. Hosianna in excelsis. Herefter følger/ aff Alterbogen/ Formaningen/ Fader vor/ och Sacramentets ord. Saa denne sang:</p> <p>Duo Pueri: Tibi laus salus sit Christe, benedictus sit dies iste. Te Laudamus nunc et perenniter. Chorus: Sanctus sanctus sanctus in excelsis. Pueri: Angeli et Archangeli throni principatusque Coeli, Te laudant cherubin et seraphin. Chorus: Sanctus sanctus sanctus in excelsis Johan: 1 Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis. Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, dona nobis pacem. Her effter siungis: Jesus Christus er vor salighed. Der nest/ Gud være loffvit...</p>	<p>med de tronende og herskende, med alle de himmelske hærskarer, syng din herligheds lovsang, idet vi uden ende siger: Helligsangen. Esaia 6,3 Hellig, hellig, hellig, er Herren, Gud den almægtige. Himlen og jorden er fuld af din herlighed. Salme 118,25; Matt 21,9 Hosianna i det højeste. Velsignet være han, der kommer i Herrens navn. Hosianna i det højeste. Formaning, fadervor og indstiftelsesord som på alle andre søndage. Under altergang denne sang: To drenge: Salig pris til dig, Kristus, velsignet være denne dag. Dig lover vi nu og i evighed. Kor: Hellig, hellig, hellig i det højeste. Drenge: Engle og ærkeengle og alle der troner i himlen, dig lover keruber og serafer. Kor: Hellig, hellig hellig i det højeste Joh 1,29 Guds lam, som bærer verdens synd, forbarm dig over os. Guds lam, som bærer verdens synd, forbarm dig over os. Guds lam, som bærer verdens synd, giv os din fred. Herefter fortsætter nadverritualet og gudstjenesten som på alle andre søndage.</p>
---	---

En del af bønnen veksler med højtiderne, men ellers er rituallet det samme til påske, pinse og trinitatis søndag. Rituallet er tæt på det, som Luther foreslog i *Formula missae*, men med en lidt anden præfationsbøn,

som stammer fra den latinske messe.¹¹ Det er i vid udstrækning dette ritual, der ligger til grund for ritual c i ritualbogen og især muligheden for det udvidede nadverritual med variationer, som findes i Alterbogstillægget.

Det er bemærkelsesværdigt, at dette udvidede ritual med de mange dele fra romermessen ikke er tænkt til at kunne stå alene, men skal suppleres eller udvidede det almindelige ritual om søndagen: Formaningen forbliver, og der skal fortsat synges ”Jesus Christus er vor salighed” under uddelingen. Det udvidede nadverritual må følgelig forstås som en indledende eukaristi/takkebøn med det bedste fra romermessen og ikke som et selvstændigt nadverritual. Men det er ritual med stor respekt for traditionen, der lader nadverens skabelsesteologiske aspekter, som ellers er fraværende i det danske nadverritual, komme til udfoldelse.

Det kan undre, at man lader de to drenge og koret synge en Sanctuslignende sang som optakt til Agnus Dei, for på den måde sker der en liturgisk fordobling, idet Sanctus jo her er kulminationen på præfationen. Men så kommer helligsangen både på dens oprindelige plads og på sin plads som kommunionssalme, sådan som Luther foreslår det i Deutsche Messe. Og dog: For helligsangen er jo på dette sted henvendt til Kristus og ikke til Gud Fader som ellers, og således danner denne vekselsang som optakt til Agnus Dei en overgang mellem nadvermåltidets kristologiske fokus og præfationens mere skabelsesteologiske fokus

Kirkeritualet 1685

Vi ved ikke, hvor meget og hvor længe denne mulighed for et udvidet nadverritual er blevet brugt, men når vi kommer til gudstjenesteordningen og salmebogen i slutningen af 1600-tallet, er den helt forsvundet.

Kirkeritualet 1685¹² fortsætter i mangt og meget 1500-tallets nadverritual, men ændrer på omstændighederne omkring nadveren og tilføjer to liturgiske elementer. Angående omstændighederne ryger nadverritualet for det første ud som en fast, integreret del af messen, der nu kaldes ”prædiken”, og nadverritualet trykkes derfor som et særskilt ritual. Det

11 Se skemaet hos Walter Reindell, ”Die präfation” i *Leiturgia* bd. 2 (Johannes Stauda-Verlag 1955), s. 484.

12 *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985* (Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi 1985), s. 55ff

betyder for det andet, at nadveren nu, som et selvstændigt ritual, der også kan finde sted uden for højmessens, snarere bliver en forlængelse af syndsforladelse efter skriftemål end kulminationen på højmessens, der nu er centreret omkring prædiken og benævnes derefter. Afløsningsformularen til offentligt skriftemål lyder sådan her (samme formular med anden indledning til lønligt skriftemål):

Efter saadan eder Hiertis Bekiendelse, som I her for Guds Ansigt og denne hans Christen Menighed aabenbare aflagt haver, da vil jeg paa Guds og mit hellige Embedis vegne, efter JEsu Christi egen Befaling, og paa hans bare og kraftige Ord, tilsige eder N.N. denne eders begangen N. Synds og alle andre eders Synders Forladelse i Navn Gud Faders, Søns og Hellig Aands. Amen! Gaar bort i HErrens Fred og synder ikke mere.

Nu kan der ikke være tvivl om, hvor syndernes forladelse tilsiges den enkelte i nadveren. Det gør den nemlig i skriftemålet *inden* nadveren.

Nadverritualet forløber som hidtil og begynder altså med den "sædvanlige" formaning, der forudsættes bekendt. Af den nye Alterbog fra 1688 fremgår det, at der kun er foretaget små rettelser i retstavningen, og at fadervor nu lyder med den afsluttende lovprisning (men det har det sikkert også gjort tidligere). Den afsluttende kollekt er også den samme med den tilføjelse, at Gud nu også tiltales som 'evig', og ikke blot som almægtig. Mht. salmevalg foreslås der også som tidligere "Agnus Dei" eller "Jesus Kristus er vor salighed" og "Gud være lovet..." til afslutning, men salmevalget stilles ellers mere eller mindre frit – indtil videre.

Den egentlige ændring i rituallet er den nævnte tilføjelse af to elementer under uddelingen, som allerede har været muligheder forinden, nemlig uddelingsord til hver enkelt og bortsendelsesord, som vi kender i dag. Uddelingsordene lyder nu " Dette er JEsu sande Legeme" og "Dette er JEsu sande Blod" – formuleringer polemisk vendt mod 'ulutherske' nadveropfattelser. Der er altså tryk på realpræsensen, at brødet og vinen *i sandhed* er Jesu Kristi legeme og blod. Denne tilføjelse af 'sande' er siden blevet kritiseret heftigt, men f.eks. var Grundtvig en stor tilhænger af det (i sit *Frisprog*).¹³

13 N.F.S. Grundtvig, *Udvalgte Skrifter* bd. 8 (Gyldendal 1909), s. 240ff.

Bortsendelsesordene er dem, vi kender i dag, og som endnu er forordnede i ritualbogen, men uden fredsønsket:

Den korsfæste og opstandne Christus JESUS, som nu har spiset og skenket eder med sit hellige Legeme og Blod, hvormed hand har fyldistgiort for alle eders Synder, hand styrke og opholde eder der ved i en sand Tro til det ævige Liv!

Det eneste bemærkelsesværdige ved formularen er udtrykket ”fyldestgjort” (formentligt fra latin: *satisfacio*), som ifølge ODS betyder ”tilfredsstille eller opfylde bestemte krav, forventninger eller behov”. Igen forekommer det mig, at sammenhængen mellem nadver og syndsforladelse sløres. Det er ikke til at afgøre, om ordene er en slags anamnese, altså en erindring om Jesu korsdød, eller en forklaring af, hvad der er sket nu, i nadveren. Bortsendelsesordene har karakter af en afslutning, selvom nadverliturgien jo endnu ikke er til ende på dette tidspunkt. I den sammenhæng skal det også nævnes, at velsignelsen nu ser ud til at være tænkt som et selvstændigt element i gudstjenesten og altså ikke som nadverens afslutning, hvilket jo hænger sammen med, at nadveren ikke er en fast integreret del af højmessens. Bortsendelsesordene er muligvis kommet til som et forsøg på en særskilt afslutning for den del af menigheden, der gik til nadver.

Kingos graduale 1699

I 1699 blev Kirkeritualet så suppleret af Kingos salmebog og et tilhørende graduale.¹⁴ Kingos graduale er et utroligt ambitiøst værk: en gennemreguleret salmesangsmesse med vekslende salmer og vers for hver søndag og helligdag. I så henseende kan det undre, at der ingen variation er i nadverliturgi og nadversalmer, men det hører sammen med, at nadveren løsrivelse fra højmessens.

Gradualet bibeholder mulighed for de gamle nadversalmer, men det er tydeligt, at den salme, der nu har fået forrang, er den på det tidspunkt populære 48-strofer lange ”Jesu søde hukommelse” med forlæg i en mid-

14 Thomas Kingo, *Graduale*, faksimileudgave (Samfundet Dansk Kirkesang 1967).

delalderhymne, som vi nu har i salmebogen i Grundtvigs bearbejdelse som "Du er vor skat, o Jesus sød" (DDS 467). Det ville være et selvstændigt studie værd at beskæftige sig med denne salme og dens historie. Her skal blot konstateres, at ingen af Kingos store nadversalmer kom til deres ret som en del af nadverliturgien, og at denne salme ikke på samme måde er beskæftiget med den værdige nydelse, men med ihukommelse, inderlig nydelse af nadveren og tak og lovprisning som f.eks. i første og sidste vers:

1. Jesu søde ihukommelse/
Gjør Glæde i Hiertet sig monne tee/
Men intet sødt kommer der ved
Naar hand er self saa nær til med...

48. Lad'r os lofve hannem Glædelig/
Med Løft' og Sang og Bøn tillig':
Hand vil gifve os Himmerig/
Med sig at blifve Ævindelig.

Som afslutning på nadveren kan der enten synges den sædvanlige afslutningssalme, der som så mange andre salmer videreføres i den form, den havde i Thomissøns salmebog, eller der kan synges Kingos korte afslutningssalme på samme versemål som "Jesu søde ihukommelse", som endnu i dag står i salmebogen (DDS 472):

1. O Jesu/ søde Jesu/ dig
Skee Hiertens Tack Evindelige/
Som med dit eget Kiød og Blood
Saa kierlig mig bespise lood.

2. Bryd ud/ min Siæl/ med Tack og siig:
O hvor er jeg nu blefven Riig!
Min Jesus i mit Hierte boer;
Tack/ Tack / hvad er min Glæde stoer.

Det er en eksemplarisk kort og kraftfuld nadverafslutning: En overstrømmende tak til Jesus for nadveren og en glædesstrålende opfordring til sjælen om at takke for nadveren, fordi Jesus nu i kraft af nadvermåltidet bor i hjertet på den syngende.

1700-tallets salmebøger

I Guldbergs (1778) og Evangelisk-kristelig Psalmebog (1798) ryger de traditionelle nadversalmer, som indtil da er blevet videreført i deres oprindelig sprogdragt fra midt 1500-tallet, ud af billedet. I EKP foreskrives der et enkelt vers (nr. 393) inden nadveren, sunget på "Hvad kan os komme til for nød":

O Gud! Du seer mig, og du veed
Alt hvad mit Hierte beder,
Seer jeg i Troe og Ydmyghed
Frem til dit Alter træder.
Giv, jeg med hellig Følelse
Maa hente her Velsignelse
Og Naade hos dig finde!

Her træder Guds forsyn, altergæstens ydmyghed og ønsket om velsignelsen frem som de afgørende elementer. Salmebogen anfører tre salmer, alle på melodien til "Jesu søde Ihukommelse", men indholdsmæssigt langt derfra, samt en fjerde mulighed, der kan synges under altergang. Den sidste af de fire muligheder (nr. 397) kan her tjene som illustration af, hvad jeg vil kalde en svækket, lavsakramental, inderlig nadverteologi, i denne salmebog:

1. Jeg møder ved dit Naadebord,
Min Frelser og min Dommer!
Din Marter, dine Afskedsord
Med Tak jeg ihukommer.
I Ydmyghed jeg nærmer mig,
Og troende dig priser.
Her, for Enhver, som troer paa dig,
Din Miskundhed sig viser.

2. Men ak! Er jeg den Naade værd,
Som jeg af dig modtager?
Er du mig fremfor Alting kier,
Saa mig ei Synd behager?
Er i min Siel en virksom Troe,
Der ene dig kan tækkes?

Og kan jeg hist dig møde fro,
Naar jeg af Graven vækkes?

3. O Herre! du ransager mig,
Du kiender Siel og Hierte;
Du veed, at tidt jeg glemmer dig
I Glæde, som i Smerte.
Ak! Syndig Daarskab i mig boer!
Dog vil jeg ei forsage.
Paa dig jeg i min afmagt troer:
O Jesu! Styrk mig Svage!

4. Min Troe jeg dig tilsiger nu;
Annam mit Løvte, Herre!
Til dig henvender jeg min hu;
Dig egen vil jeg være.
O Jesu! Mig nu selv bered,
At værdig jeg fremtræder;
Da priser jeg din Kierlighed,
Og føler Himmelglæder.

Til afslutning på nadveren anføres to salmer, hvoraf den ene i bearbejdet skikkelse stadig er i brug. Til venstre anføres formen fra EKP (nr. 398), til højre den nuværende form, som delvis skyldes Grundtvig (DDS 474):

Jesus Christ! du gav mig Livet; Dødens Magt du overvandt; Jesu Christ! Nu har du givet Mig min Frelses høie pant. Styrk du mig i Bøn og Troe! Giv mig Fred og Sieleroe! Giv, at jeg din Ære fremmer, Og dig aldrig, aldrig glemmer.	Jesus Krist, du gav mig livet, dødens magt du overvandt; ved dit bord du mig har givet salighedens visse pant. Styrk du mig i bøn og tro! Giv mig fred og sjælero! Gør, at jeg din ære fremmer, over dig mig selv forglemmer!
--	--

Forskellene synes små, men er betydelige: Den senere bearbejdelse lægger vægt på, at det er ved *bordet*, at det er sket, og den taler objektivt om nadveren som salighedens, og ikke den syngendes frelser, pant. Og så klunger salmen ud i en bøn om selvforglemmelse.

Med EKP forsvandt forestillingen om salmer som egentlige gudstjenesteled, hvilket i 1802 fik den konsekvens, at salmevalget blev stillet frit, og i senere salmebøger er der ikke som i de gamle salmebøger forestillinger om mere eller mindre faste kernesalmer som en del af nadverliturgien. Det ville føre for vidt her at sige noget samlende om de forskellige nadversalmer i det 19. århundredes to salmebøger (fra 1853 og 1897) eller fx gennemgå Grundtvigs mange nadversalmer.

Ritualbogen 1912

Den første egentlige revision af nadverliturgien siden Kirkeritualet, efter at Mynsters forslag fra 1839-40 strandede, kommer med den nye ritualbog i 1912¹⁵ til erstatning for den reviderede nadverliturgi fra 1895, som er en sproglig opdatering af det gamle reformatoriske nadverritual. I 1912 forstås nadveren igen som højmessens højdepunkt – selvom den først fra 1992 igen bliver obligatorisk. Den nuværende ritualbogs nadverritual a og b svarer til de to muligheder i 1912-ritualet, der skyldes Biskop Peter Madsens egenhændige arbejde: enten en revideret form af det reformatoriske nadverritual (a) eller et nyt nadverritual stykket sammen af brudstykker fra romermessen/det udvidede nadverritual (b).

Den revidere formaning lyder sådan her (i senere udgave fra 1954 med moderne retstavning):

Kære Kristi Venner! Vor Herre Jesus Kristus har selv sagt: 'Jeg er livets brød. Den, som kommer til mig, skal ikke hunge; og den som tror på mig, skal aldrig tørste.' I sin helige nadver skænker den korsfæstede og opstandne frelser os sig selv, så at hver den, som hungrer og tørster efter retfærdighed, dér kan finde mad og drikke til evigt liv. Så følg i lydige tro hans indbydelse, når han siger: 'Tag dette og spis det; drik alle heraf; gør dette til ihukommelse af mig!' Da vil han forene Eder med sig selv, så at I under vandringer her på jorden stadig må komme ham i hu og engang samles med ham i hans rige. Derom vil vi nu af hjertet bede...

15 Se Jens Rasmussen, "Liturgi og tekster mellem statskirke og folkekirke" i *Kirkehistoriske Samlinger* 2012.

Selvom den sproglige dragt har reminiscenser deraf, så er formaningen langt væk fra indholdet i den fra 1500-tallet. Der fokuseres nu på menneskets søgen efter retfærdighed og selve nadvermåltidet. Spørgsmålet om den værdige nydelse og syndsforladelse som et centralt element er derimod helt fraværende. Den dukker til gengæld op i den nye nadverbøn, som følger inden fadervor og lyder sådan her:

Opstandne Herre og frelser, du, som selv er til stede iblandt os med al din kærligheds rigdom! Giv os at modtage dit legeme og blod til din ihukommelse og til stadfæstelse i troen på syndernes forladelse. Rens os fra synd, og styrk os i det indre menneske, at du må bo ved troen i vores hjerter; gør os faste i det evige livs håb; giv os at vokse i kærligheden, for at vi med alle dine troende må blive eet i dig, ligesom du er eet med Faderen!

Der er mange ting at sige om denne nadverbøn. For det første, at den kiler sig ind mellem formaning og fadervor, der derved får svækket sin sakramentale betydning. For det andet kan det bemærkes, at flere temaer fra den gamle formaning er rykket ind i bønnen: Det gælder udsagnet om, at nadveren nydes til Jesu ihukommelse, og det gælder spørgsmålet om syndsforladelse. Også her er der en tvetydighed på spil afhængigt af, hvordan man tolker sammenhængen mellem udsagnet om, at nadveren stadfæster troen på syndernes forladelse, og bønnen om, at Jesus må rense os fra synd. For det tredje kan bemærkes, at bønnen bryder med en udbredt tradition for at bede til Gud Fader, sådan som Otto Møller f.eks. udtrykker det i et brev til Jakob Knudsen i 1904: ”Vi skal *bede til* Gudfader; vi skal tro paa Gud Søn; vi skal bede om og lade os *lede af* den Helligaand; gør vi det, saa er vi i det rette Forhold til den eneste sande, levende Gud.”¹⁶ I parentes bemærket kan det anføres, at Helligånden er forbavsende fraværende i den reformatoriske nadverliturgi. For det fjerde kan nævnes, at bønnens anden halvdel er parafraseret over Ef 3,16-18, der ikke handler om nadveren, så at afslutningen kan forstås som en

16 Brevvekslingen er udgivet af P.G. Lindhardt i *Fønix* 8/3 (1984). Jeg er med på, at dette synspunkt på bøn, som internationalt bl.a. er fremført af J.A. Jungmann, kan nuanceres betydeligt, se fx Bryan D. Spinks (red.), *The Place of Christ in Liturgical Prayer* (Pueblo Books 2008).

bøn om, hvad der skal ske i forlængelse af og ikke *i* nadveren. For det femte kan nævnes indførslen af triaden tro, håb og kærlighed, som på flot vis går igen i bearbejdningen af nadverens afslutningskollekt.

Det er tydeligt, at denne nadverbøn er skrevet til den anden, nye, nadverindledning, som markeres som den primære mulighed. Der står nemlig anført, at bønnen først skal bedes, *efter* at det første hold nadvergæster knæler omkring alteret. Det gør dens inderlige, Kristushenvendte sprog mere forståeligt. Det er imidlertid svært at se, hvordan dette tænkes gennemført uden en lang tavshed mellem formaning og bøn, og i praksis er den derfor blevet bedt, mens menigheden stadig sad bænket. Det er et forholdsvis klodset stykke liturgisk arbejde. Det burde være muligt at lade formaningen gå direkte over i fadervor, sådan som det oprindeligt er blevet gjort.

Den nye nadverindledning (det nuværende ritual b) består af dansk Sursum Corda, kort Sanctus (efter Åb 4,3 og ikke efter Es 6) og Hosianna med Benedictus (evt. som vekselsang) og Agnus Dei i form af Grundtvigs "O Du Guds lam" (DDS 439). Altså sådan her:

Opløft Eders hjerter til Herren! Lad os prise hans navn!

Hellig, hellig hellig er Herren, Gud den almægtige, han som var, og som er, og som kommer. Hosianna i det høje.

Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn. Hosiana i det høje.

1. O du Guds Lam!
med korsets skam,
du bar al verdens synder,
derfra al trøst begynder;
miskundelig
forbarm du dig!

2. O du Guds Lam!
med korsets skam,
du bar al verdens synder,
dermed al fred begynder;
af kærlighed
giv os din fred!

3. O du Guds Lam!
 med korsets skam,
 du bar al verdens synder,
 derfra vort liv begynder;
 vor død til trods
 opliv du os!

For en historisk betragtning er dette et mærkeligt sammenstykket ritual. Helligsangen optræder umotiveret og uden det skabelsesteologiske fokus – den er formentligt tænkt til at vække associationer til Jesu indtog i Jerusalem (Joh 12, evangelielæsning 1. s. i advent og palmesøndag), selvom helligsangen ikke forekommer der. Grundtvigs Agnus Dei kommer her til værdighed og er blevet indsungen i menighederne, men altså ahistorisk som en del af præfationen – hvis man kan tale om en sådan her – i stedet for som kommunionssalme. I 1912-ritualet er dog tilsyneladende tænkt som bindeled mellem indledning og kommunion, idet det må tænkes forudsat, at nadvergæsterne går op under afsyngelsen, men den praksis har vist ikke været ret udbredt (jeg har kun oplevet det en enkelt sted og hørt om et andet tilfælde). I den nuværende ritualbog fra 1992 står der udtrykkeligt, at nadvergæsterne først går op efter indstiftelsesordene.

Ritualbogen 1912 tilføjer som noget meget væsentligt fredshilsnen: ”Fred være med jer” (Jesu egne ord til disciplenes måltidsfællesskab efter opstandelsen, Joh 20,19) som afslutning på bortsendelsesordene, hvilket formentligt har været en allerede udbredt praksis – ikke mindst i kraft af Grundtvig, for hvem fredshilsnen var et afgørende ord af Jesu egen mund (se fx DDS 426). Desuden fjernes adjektivet ”sande” igen fra uddelingsordene.

Den afsluttende kollekt bliver ændret lidt, så triaden tro, håb og kærlighed nu optræder og korresponderer med den nye nadverbøn:

Vi takker dig, Herre vor Gud, almægtige Fader, fordi du i din barmhjertighed vederkvæger os med disse livsalige gaver. Vi beder dig, at du vil lade disse gaver komme os rettelig til gode, til at styrke vor tro, grundfæste vort håb og gøre den indbyrdes kærlighed levende i vore hjerter. For din Søns, Jesu Kristi, vor Herres skyld. Amen.

Nadversalmer i det 20. århundrede

Det fremgår ikke af 1912-ritualet, hvorvidt der skal synges eller ej under nadveren, men salmebogen 1897 bringer en række nadversalmer, heriblandt de af Kingos og Grundtvigs, som endnu står der i dag, dog ikke ”Jesu søde ihukommelse” eller Grundtvigs bearbejdelse af den, men til gengæld den bearbejdelse af Luthers nadversalme, som er citeret ovenfor. Interessant nok står ”O Du Guds lam” ikke som nadversalme, men er anført sammen med salmer om Jesu lidelse og død, den forstås altså som en påskesalme og ikke som en nadversalme.

Man må formode, at det længe – ikke mindst efter indførelsen af frit samvalg i 1802 – har været en udbredt skik at synge alle mulige salmer under nadveren, hvilket jo forudsættes som en mulighed både i Kirkeordinansen og Kirkeritualet, selvom der – ikke mindst i kraft af gradualerne – anføres bestemte salmer, der foretrækkes. I hvert fald er forestillingen om bestemte salmer som en integreret del af nadverliturgien nu helt forsvundet.

Salmebogen 1953 flytter ”O du Guds lam” over i afsnittet ”Gudstjenesten” og har derudover tre væsentlige tilføjelser til nadverrepertoiret: Grundtvigs ”Du er vor skat o Jesus sød” (nr. 426), Peter Dass’ ”Dit minde skal o Jesus stå” (nr. 431, DDS 473) og K.L. Aastrups ”Vor Herre Jesus i den nat” (nr. 416, DDS 456). Førstnævnte er i denne udgave på 18 vers (i den nuværende salmebog kun på 9, DDS 467), hvilket formentligt har været tilstrækkeligt til kontinuerlig sang uden afbrydelse under altergang. Denne rolle er der ikke mange andre salmer, der med sikkerhed kan bære til gudstjenester med mange nadvergæster. Dass’ salmevers er sammen med Grundtvigs nadversalmer det vigtigste ’nye’ bidrag til nadverliturgien, fordi det på en meget prægnant måde sammenkobler ihukommelsen med det eskatologiske perspektiv og forkyndelsen af Herrens død, sådan som nadveren beskrives hos Paulus (1 Kor 11,26):

Dit minde skal, o Jesus, stå
 uglemt i sind og tanker,
 mens brød af ager er at få,
 og druer gror på ranker;
 og hvor der brydes helligt brød,
 dér skal forkyndes Herrens død

blandt unge folk og gamle,
indtil du synlig kommer frem
i skyen, os at hente hjem
og i dit rige samle.

Jeg nævner Aastrups salme, fordi den er den eneste nye nadversalme i 1953-salmebogen (Dass' er oprindeligt fra 1700-tallet). Den har et meget stærkt ihukommelsesperspektiv i de første to strofer, men tager i de afsluttende to strofer et uventet tema op, nemlig lysene på alterbordet:

1. Vor Herre Jesus i den nat,
hvis gru han selv kun kender,
af alle svigtet og forladt,
forrådt i synderhænder,

2. sig selv os i sin nadver gav
som brød og vin for livet,
forinden svøbe, kors og grav
blev ham til gengæld givet.

3. Derfor på Herrens bord er sat
de lys, som nu vi tænder;
de vidner om den onde nat,
der os og vort ompænder.

4. Der er kun mørkets gru og gys
hos os og alle steder.
Kun her, kun her, kun her er lys,
hvor Jesus med os beder.

Aastrup har formentligt forudsat den skik, at lysene først tændtes ved nadvermåltidet. Aastrup lader indstiftelsesordene tale for sig selv ved ikke at have nogle direkte hentydninger til måltidet: Her er det ikke selve nadvermåltidet, men lyset, der fungerer til Jesu ihukommelse, og modstillingen mellem langfredags og alle dages mørke og så Jesus som lys er et stærkt billede. Det samme er den sidste sætning om, at Jesus beder med os. Der hentydes selvfølgelig til fadervor som Jesu egen bøn og dens forankring i sakramentet, hvilket er den bærende arv fra de reformatoriske ritualer. Men måske er en anden tolkning også mulig, hvis man nu forestiller sig, at Aastrup har forsøgt at give en tolkning af nad-

verbønnen fra 1912-ritualets bøn som en bøn *med* Jesus ved nadverbor-det, hvor vi skuer ham i de lys, der vidner om ham, inden vi spiser hans legeme og blod i form af brødet og vinen.

Ritualbogen 1992 og Alterbogstillæget

1992-ritualbogen – som blev udgivet af biskopperne som en lidt forha-stet konklusion på lang tids forudgående kommissionsarbejde og dis-kussion – fortsætter de to muligheder for nadverritual og føjer et tredje til. Med det 'gamle' nadverritual (a) er der nu sket den ændring, at ikke nadverbønnen, som i dette ritual optræder i en forkortet form bl.a. uden udtrykket "det indre menneske", men den indledende tiltale kan ude-lades. Man har vel fundet sprogtonen i formaningen utilfredsstillende og har villet give mulighed for et kort nadverritual. Med det 'nye' ritual (b) er der kun sket den nævnte ændring, at nadverbønnen nu udtrykke-ligt bedes, før menigheden går op til alteret, så "O du Guds lam" efter-trykkeligt mister sin funktion som kommunionssalme.

Det nye tredje ritual (c) er en forkortet rekonstruktion af det gamle latinske ritual fra højhelligdagene, men med fast præfation og alternativ nadverbøn. I tillægget til alterbogen, som også udkom i 1992, trykkes der et nadverritual, som i endnu højere grad ligner det udvidede, latin-ske ritual med vekslende præfation og en tredje mulighed for nadver-bøn. De to ritualer ser sammenstillet sådan her ud (P=præst, M=Menig-hed):

<p>Ritual C i Ritualbogen</p> <p>P: Opløft jeres hjerter til Herren! Lad os prise hans navn!</p> <p>P: Vi takker og lover dig, Gud Fader almægtige, ved Jesus Kristus, vor Herre. Du skabte himlen og hele dens hær, jorden og alt, som er derpå. Liv og ånde giver du os, mætter os daglig</p>	<p>Udvidet ritual i Tillæg til alterbogen</p> <p>P: Opløft jeres hjerter til Herren. M: Vi opløfter vore hjerter P: Lad os takke Herren, vor Gud. M: Det er værdig og ret. P: Det er i sandhed værdigt og ret, at vi altid og alle vegne takker dig, Gud Fader, Almægtige, ved Jesus Kristus, vor Herre... [vekslende præfation, til advent, helligtrekongerstiden og trinitatistiden denne]: Du skabte himlen og hele dens hær, jorden og alt, som er derpå. Liv og ånde giver</p>
---	---

<p>af din fylde. Derfor vil vi med hele din menighed på jorden og i himlen, i kor med alle engle, synge din herligheds lovsang:</p> <p>M: Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige. Himlen og jorden er fuld af din herlighed. Hosianna i det højeste!</p> <p>P: Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn.</p> <p>M: Hosianna i det højeste!</p> <p>P: Lovet være du, hellige Gud og Fader, fordi du friede os ud af mørkets magt og førte os over i din elskede Søns rige. Vi ihukommer med taksigelse hans bitre lidelse og død, hans sejrige opstandelse og himmelfart og forventer hans komme i herlighed. Vi beder dig: Send din Helligånd over os og dette måltid. Giv os i tro at modtage vor Herre Jesu Kristi legeme og blod og derved få del i hans fuldbragte offer til syndernes forladelse og evigt liv. Lad os ved hans kærlighed vokse i enheden med alle troende og samles med din menighed, når du fuldender den i dit rige</p> <p>M: Amen</p> <p>Fadervor, indstiftelsesord</p> <p>Agnus Dei enten i Grundtvigs udgave (DDS 439), i den reformatoriske udgave (DDS 203) eller i prosaform (DDS 440)</p>	<p>du os, mætter os daglig af din fylde. Med hele din menighed på jorden og i himlen, i kor med alle engle synger vi din herligheds lovsang:</p> <p>M: Hellig, hellig, hellig er Herren, Gud den Almægtige. Himlen og jorden er fuld af din herlighed. Hosianna i det højeste!</p> <p>P: Velsignet være han, som kommer, i Herrens navn.</p> <p>M: Hosianna i det højeste!</p> <p>P: Vi takker dig, Gud, fordi du sendte din elskede Søn, Jesus Kristus, for at frelse os og forkynde din vilje, han er dit Ord, uadskillelig fra dig. Du sendte ham fra himlen, og han blev menneske, undfanget ved Helligånden og født af en jomfru. Han opfyldte din vilje og skabte dig et folk, da han udstrakte sine hænder for at udfri dem, som tror på dig. Han gav sig selv i frivillig lidelse for at udrydde døden, bryde djævlens lænker og åbenbare opstandelsen. Vi ihukommer hans død og opstandelse, og vi beder dig, at du vil sende din Helligånd over dette måltid. Forén os alle gennem dine hellige gaver, og giv os del i Helligåndens fylde, så vi lover og priser dig ved sin Søn, Jesus Kristus.</p> <p>M: Amen</p> <p>Fadervor, indstiftelsesord</p> <p>Agnus Dei enten i Grundtvigs udgave (DDS 439), i den reformatoriske udgave (DDS 203) eller i prosaform (DDS 440).</p>
--	--

De to muligheder for nadverbønner, som retteligt er henvendt til Gud Fader, er revolutionerende i en dansk sammenhæng, fordi de genoptager vigtige betydningsaspekter fra de oldkirkelige og middelalderlige nadverbønner, som ellers kun har været (undertiden dulgt) tilstede i salmerne: eukaristi (tak), en mere udfoldet anamnese (ihukommelse),

epiklese (påkaldelse af Helligånden), offersemantik samt en snert at en forestilling om menighedens forvandling i måltidet og et eskatologisk udblik. Man kunne måske ønske sig en sammenskrevet og opstrammet udgave af de to bønner, hvor alle aspekterne var tydeligt til stede på én gang. De vekslende præfationer i ritualet fra Alterbogstillægget er et godt stykke fra de traditionelle middelaldermesser og centreret omkring Kristus. Hvis man skulle overveje at tage ritualet op til revision, kunne det være en mulighed at omforme de vekslende præfationsbønner efter det middelalderlige forlæg, sådan som de findes i Gradualet 1573, og overveje kun at bruge ritualet på højhelligdagene og ikke som et fast ritual, hvilket ritualbogen lægger op til, og på hvilken måde ritualet især i den korte udgave (c) er blevet meget udbredt.

Tillægget til alterbogen bringer også et meget kort nadverritual med en kort forudgående absolution: ”På hans ord, som har døbt dig, tilsiger jeg dig alle dine synders nådige forladelse i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn” efterfulgt af nadversalme, fadervor og indstiftelsesord. Synger man f.eks. ”Dit minde skal O Jesus stå” eller Aastrups nadversalme til indledning, Agnus Dei synge som kommunionssalme og f.eks. ”Jesus Krist du gav mig livet” eller Kingos ”O Jesus, søde Jesus dig” (DDS 472) som afslutningssalme, har man et virkningsfuldt nadverritual med salmerne som det bærende – i tråd med den reformatoriske arv. Tilmed kan man jo så variere den indledende og den afsluttende salme efter kirkeåret.

Dette ritual giver også mulighed for at bruge nadversalmerne i den nye salmebog fra 2003 som indledning til nadveren: Kristuspåkaldelsen i ”Du som gik foran os” (DDS 457), Holger Lissners spiritual ”Lad os bryde brødet sammen ved hans bord” (DDS 470) eller også en af de to andre nye salmer, som tydeligvis er tænkt og placeret som afslutning, men også kan bruges som indledning: ”Kornet som dør i jorden” (DDS 476) og ”Som korn fra mange marker” (DDS 477). De er alle koncise og har nogle koncentrerede nadverbilleder, der gør dem brugbare som ’liturgiske led’ i forbindelse med altergang.

Om man vil bruge dette ritual afhænger dog i høj grad af, hvor vidt man finder det tjenligt, at syndsforladelsen finder sted som en forudgående tilsigelse som forberedelse til nadveren – i ånden fra Kirkeritualet.

Det fjerner selvfølgelig tvivlen om, hvor syndsforladelsen sker, og så bliver nadvermåltidet en stadfæstelse af syndernes forladelse og en 'fyldestgørelse', som det hedder i bortsendelsesordene, som er bevaret i 1992-ritualerne (men som ikke nævnes udtrykkeligt i Alterbogstilægget). For mange kirkegængere vil det dog nok være meget uvant med absolutionsformlen, og jeg tror derfor ikke, at det kan bruges alle steder. Man kan derfor overveje, om ikke indstiftelsesordene "Denne kalk er den nye pagt i mit blod, som udgydes for jer til syndernes forladelse" ikke kan tale for sig selv, og så kan man lade prædikenen være det sted, hvor ordet om syndernes forladelse forkyndes og tilsiges.

Nyere forsøg

Vi har nu set de fem muligheder for nadverritualer, som blev lagt frem i 1992. Men faktisk er der også en sjette mulighed, som åbner døre til endnu flere muligheder, nemlig det autoriserede ritual for børnegudstjeneste på højmessens plads. Her gives der mulighed for en frit formet indledning, ligesom det var tanken i Kirkeordinansen, og der gives mulighed for, at man kan nøjes med fadervor og udelade nadverbønnen. Ligesådan gives der også mulighed for, at man som bortsendelsesord kan nøjes med at sige "Fred være med jer!", hvilket for mig at se er en god skik: Jesu egne ord til disciplene kan tale for sig selv. Børneritualet anfører også en alternativ nadverbøn, som jeg skal komme tilbage til om lidt.

Imidlertid gives der i princippet ingen mulighed for en frit formulert nadverbøn, men det har naturligvis ikke holdt folk tilbage fra at forsøge. De mest udbredte forsøg er mig bekendt Holger Lissners udgivelsen *Gudstjenestens bønner*. Her er også forslag til alternative bortsendelsesord, kollekter og i sidstnævnte også til den indledende formaning. Her anføres to eksempler, Lissner til venstre¹⁷ og *Gudstjenestens bønner til højre*¹⁸:

	Indledning: Vi samles ved alterbordet og følger Jesus' ord om at når vi er sammen i
--	---

17 Holger Lissner, *Kollekter og bønner* (Aros 2013), s. 181ff.

18 *Gudstjenestens bønner* (Eksistensen 2016), s. 359ff, det første ud af fire forslag.

<p>Bøn: Opstandne Herre og frelser, (du, som selv er til stede iblandt os med al din kærligheds rigdom), vi takker dig for, at du blev menneske som os, lod dig såre for at hele os og gik i døden for at give os livet. Giv os, som kommer til dit bord, at få del i den velsignelse, du har bragt, så vi bliver ét i dig, som du er ét med Faderen. Så gør os fri til at elske hinanden, som du har elsket os, og hjælp os til at leve med håb og glæde, indtil vi skal se sårene lægt, gåderne forklaret og drikke den nye vin hos dig i Din Faders rige. Amen</p> <p>Bortsendelsesord: Den korsfæstede og opstandne frelser, vor Herre Jesus Kristus, som nu har givet os af Livets brød og håbets bæger, han lever i os med sin Ånd og sit ord. Vi er hans legeme i verden. Amen.</p> <p>Nadverkollekt: Vor Herre Jesus Kristus! Vi takker dig for, hvad du her har givet os. Du har mættet os med livets brød og slukket vor tørst med din kærligheds Ånd, og nu sender du os ud i verden med din fred og velsignelse. Lad dit værk lykkes, så vi mætter dem, der sulter og giver til dem, der tørster. Giv os at tjene dig med glæde, til vi alle bliver ét i dig og takkesangen</p>	<p>hans navn, skal vi bryde brødet og drikke vinen sådan som han selv gjorde det den sidste aften han var sammen med sine disciple. Måltidet er det ubrydelige fællesskab mellem ham og os. Her viser han at han elsker os, tilgiver os og vil være med os i al evighed.</p> <p>Bøn: Jesus Kristus, vi kommer til dit bord for at blive ét med dig. Du har sagt: ”I skal dele brød og vin med hinanden så I får del i mit liv”. Vi beder dig: Spis og drik sammen med os så vi både i sjæl og krop kan mærke dit nærvær. Lad nadveren være håbet om at vi er sammen på vejen, du i os og vi i dig, indtil vi skal se dig ansigt til ansigt, i dit evige rige. Amen</p> <p>Bortsendelsesord: Den korsfæstede og opstandne Kristus, som i brødet og vinen har gjort sig til ét med os, han giver os kraft og styrke til et liv med hinanden. Gå bort med Guds fred.</p> <p>Afslutningsbøn: Livgivende Gud, vi har fået del i din søns kraft og velsignelse, det takker vi for. Lad brød og vin nære os så vi får håb og nye livsmuligheder. Vi beder dig: Styrk vores fælles liv med verden, giv os mod til at gøre det vi skal gøre, så verden bliver til et barmhjertigt sted. Amen</p>
---	---

lyder fra evighed til evighed.	
--------------------------------	--

De to forslag til bønner er fælles om at tage udgangspunkt i Peter Madsens bøn fra 1912 og har henvendt bønnen til Kristus; Lissner har ligefrem bibeholdt sprogdragten af hensyn til genkendelighed. Desuden har de både et eskatologisk udblik og (sammen med afslutningsbønnerne) en meget artikuleret bevidsthed om nadverens sociale konsekvenser. Ingen af delene har ellers været særligt fremtrædende i de tidligere ritualer. Mest bemærkelsesværdigt er det for det første, at ingen af bortsendelsesordene bibeholder fredshilsnen i den bibelske form, og at Lissner først har ordet fred med i sin kollekt, og for det andet, at ingen af forslagene har noget vokabular om synd. I Grundtvigs Agnus Dei bedes der om forbarmelse, fred og oplivelse, og det er det tredje aspekt, der bliver fremtrædende i disse to forslag.

Afslutning: mit eget forsøg

Til afslutning vil jeg fremlægge mit eget forslag, som vi lige nu prøver af i mine to menigheder (med bispens samtykke). Jeg ville nok egentlig foretrække at bruge det korte nadverritual fra Alterbogstillægget og lade salmerne tage over, men jeg er bekymret for, at den indledende absolution for mange vil virke som et fremmedelement. Vores prøveritual, som tager afsæt i rituallet for børnegudstjeneste på højmessens plads, begynder derfor med en kort hilsen: ”Han som har begyndt sin gode gerning i os, vil fuldføre den indtil Jesu Kristi dag”. Denne indledende hilsen stammer fra Filipperbrevets første kapitel og findes i ritualbogen som afslutningsformel i absolutionen i forbindelse med skriftemål. Denne formel passer godt som indledende hilsen til nadveren, ikke mindst fordi den rekapituleres i bønnens form i slutkollekten, og fordi den alluderer til dåben og evangeliet som det sted, hvor Guds gode gerning er begyndt.

Som nadverbøn bruger vi bønnen i ritualbogens børnegudstjeneste, som Holger Villadsen vist nok har skrevet (oplyst af ham selv på mail):

Vi takker dig, Herre, vor Gud, Himmelske Fader, fordi du skabte himlen og jorden. Alt har vi modtaget fra dig. Vi takker dig, fordi du elskede Verden og gav din enbårne Søn,

for at vi skal have evigt liv. Vi beder dig, at du vil holde os fast i din kærlighed, og at du i dette måltid vil forny dit fællesskab med os, nu og i al evighed. Hør os i Jesu navn.

Det er for mig at se en vellydende og pædagogisk bøn, der har elementerne fra de klassiske nadverpræfationer i kort form: En tak for skabelsen (eukaristi), en tak for frelsen ved Jesus (anamnese) med en tilpas snert af offersemantik, en bøn om Guds nærvær og forvandlende kraft (epiklese), fællesskab i måltidet (communio) og et eskatologisk udblik. Samtidig leder den flot over til de nødvendige og vigtigste elementer i den lutherske tradition: Fadervor og indstiftelsesordene.

Mens menigheden går op til alteret efter indstiftelsen, synger vi første vers af Agnus Dei i Grundtvigs udgave (DDS 439,1). Det kan menigheden udenad, fordi de tidligere har brugt ritual b med dette enkle vers, og så passer det med den tid, det tager at gå op til alteret. Jeg erfarer, at dette binder nadverliturgien sammen på en meget smuk måde. Spørgsmålet om, hvorvidt der skal synges under nadveren, har vist sig at være meget kontroversielt, både blandt præstekollegaer, organister og i lægfolk. Så vi synger ikke, men organisten spiller som regel salmemelodier, der, så vidt jeg oplever det, virker associationskabende på en meget virkningsfuld måde.

Efter hvert bord lyder blot ordene ”Fred være med jer”, mens jeg slår korsets tegn med kalken. Det er min helt subjektive opfattelse, at dette er gudstjenestens højdepunkt, hvor freden tilsiges den enkelte med ord af Jesu egen mund, og her skal hverken være mere eller mindre.

Når alle er kommet på plads, synger vi DDS 474: ”Jesus Krist du gav mig livet” på melodien til ”Jesus, dine dybe vunder”. Salmen er blevet indsungen som en fast bestanddel af nadverliturgien til hver søndag, så den skal naturligvis stå der, selvom muligheden for at bruge et alternativt vers i takt med kirkeåret altid står åbent.

Mht. uddelingsord er det ikke længere en mulighed at bruge tavs uddeling, selvom det har meget, ikke mindst traditionen og faren for sakramental individualisme, for sig, men det er i øvrigt min erfaring og mange andres opfattelse, at nadveren netop i kraft af uddelingsordene også bliver personlig tiltale.

Egentlig var jeg helst fri for bortsendelsesordene med det kludrede udtryk ”gjort fyldest for alle jeres synder”, ikke mindst fordi de forekommer mig at være en liturgisk fordobling ift. salmen og afslutningskollekten. Jeg har dog i Vartov og Immanuelskirken i København oplevet, hvordan de som erstatning for nadverkollekten fungerer som opsamlende ord til den bænkede menighed efter nadversalmen og inden velsignelsen og dermed binder nadverritualet sammen med gudstjenestens afslutning. I så fald skal de lyde i første person, ”... som nu har givet os sit hellige legeme og blod...”

Som afslutningskollekt bruger jeg den ’nye’ afslutningskollekt, som kom med som alternativ i 1992-ritualbogen. Jeg må dog indrømme, at jeg bedriver liturgisk selvtægt og ændrer i den indledende og afsluttende henvendelse til Gud, så bønnens form korresponderer med gudstjenestens indledningskollekter: Altså sådan her:

Herre, vor Gud, himmelske Fader. Vi takker dig, fordi du har styrket os med dine livgivende gaver. Vi beder dig, at du vil fuldende, hvad du har begyndt i os, styrke vor tro, grundfæste vort håb og gøre den indbyrdes kærlighed levende i blandt os ved din Søn, Jesus Kristus, vor Herre, som med dig lever og regerer i Helligåndens enhed, én sand Gud fra evighed og til evighed.

På denne måde rekapituleres hele gudstjenestens forløb, idet bønnen har form til fælles med indledningskollekten, og fordi den indledende nadverhilsen får reprise i bønnens form. Det er i skrivende stund endnu til overvejelse, hvorvidt og evt. hvordan vi skal bruge en form af det udvidede ritual på helligdagene, men det forekommer på baggrund af det forudgående som en oplagt mulighed at lade nadverritualet markere forskellen på almindelige søndage og helligdage og kirkens tre (fire) højtider.

Biskopperne har i skrivende stund nedsat tre liturgiske arbejdsgrupper, hvoraf den ene skal se på dåb og nadver. Det bliver spændende at se, hvad det fører til. Jeg håber, at jeg med denne artikel har givet mit bidrag til den standende diskussion, som er i gang, og som også må følge i kølvandet på arbejdsgruppernes resultater. Det forekommer mig helt rigtigt, at den ene af arbejdsgrupperne arbejder med spørgsmålet om

autorisation, og man kan håbe, at der kommer bedre og mere afklarede rammer for at tilpasse gudstjenesten og nadverliturgien til de lokale forhold og præstens og menighedernes smag og teologiske samvittighed. Til folkekirkens enhed er det nemlig ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede ritualer, så længe der er enighed om evangeliets forkyndelse og sakramenters forvaltning, som i nadverens tilfælde – i det mindste for en historisk betragtning – må bero på, at indstiftelsesordene lyder, og at der bedes fadervor og synges salmer.